

UOT 371

Elnarə Eynulla qızı Qurbanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-1667-5809>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.6448131>

DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASINDA YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Эльнара Эйнулла гызы Гурбанова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ТРУДНОСТИ, СОЗДАВАЕМЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИМИ ПРОЦЕССАМИ, В СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Elnara Eynulla Gurbanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

DIFFICULTIES CREATED BY DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE SOCIALIZATION OF THE INDIVIDUAL

Xülasə. Məqalədə əhalinin sürətli artımı nəticəsində XX əsrdən başlayaraq demografik proseslərdə baş verən dəyişikliklərə və bu dəyişikliklərin şəxsiyyətin sosiallaşmasına təsiri məsələsinə diqqət cəlb edilir. Qeyd olunur ki, əhalinin sayının artması urbanizasiya və miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi, şəhərlərin böyüməsi ailənin həyat tərzində köklü dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şəhər həyat tərzində nuklear ailələrin çoxalması, ailədə uşaqların sayının azalması, valideynlərin hər ikisinin işləməsi, boşanmaların sayının artması, təkrar nikah və s. kimi demografik proseslər ailədə uşaqların sosiallaşmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Müəllif müəllim-valideyn əməkdaşlığını həmin çətinliklərin aradan qaldırılması yolu kimi qiymətləndirir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, demografik proseslər, miqrasiya, urbanizasiya, şəhər həyat təzi, boşanma, ailədə uşaqların sayı.*

Резюме. В статье анализируются процессы демографических изменений, которые начались в XX веке в результате быстрого роста населения. Отмечается, что в результате роста населения усилилась и интенсивность процессов урбанизации и миграции, выросло число населения в городах, что привело к коренным изменениям в образе жизни семьи. Такие демографические процессы, как рост числа нуклеарных семей, уменьшение количества детей в семье, занятость обоих родителей, увеличение числа разводов, повторных браков и т.д. способствуют появлению определенных трудностей в социализации детей в семье. В статье анализируются эти трудности и сотрудничество учителей и родителей оценивается, как один из способов их преодоления.

Ключевые слова: *социализация, демографические процессы, миграция, урбанизация, городской образ жизни, развод, количество детей в семье.*

Summary. The article analyzes the processes of demographic changes that began in the twentieth century as a result of rapid population growth. It is noted that as a result of population growth, the intensity of urbanization and migration processes has increased, the number of people in cities has increased, which has led to fundamental changes in the way of life of the family. Demographic processes such as an increase in the number of nuclear families, a decrease in the number of children in a family, the employment of both

parents, an increase in the number of divorces, remarriages, etc. contribute to the emergence of certain difficulties in the socialization of children in the family. The article analyzes these difficulties and evaluates the cooperation of teachers and parents as one of the ways to overcome them.

Keywords: socialization, demographic processes, migration, urbanization, divorce, the number of children in the family.

Hər bir dövlətin gələcəyi özündə intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı cəmləşdirən gənc nəslin sosial potensialı ilə müəyyən olunur. Məsələnin belə qoyuluşu təhsil sahəsində şəxsiyyətin sosiallaşmasına diqqəti artırmağı tələb edir. Təsadüfi deyil ki, şəxsiyyətin sosiallaşması psixoloji problem kimi çoxlu sayda alimlərin (Dyü, Mid, Kuli, Qiddens, Dürkheyim, Erikson, Fromm, Merton, Vıqotski, Kon, Bojoviç, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, A. Bandura, C. Rotter, F. Zimbardo, M. Lyayppe, S. Miller və b.) tədqiqatlarının predmetinə çevrilmişdi. Bu tədqiqatlarda sosiallaşma fərdin ömrü boyu mənsub olduğu cəmiyyətin sosial normaları və mədəni dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesi kimi dəyərləndirilir, şəxsiyyətin sosiallaşmasının bir çox amillərin təsiri altında formalaşdığı təsdiq edilir. Həmin amillər pedaqoji ədəbiyyatda makro, mezo, mikro amillər kimi qruplaşdırılır (1, s. 361). Hər bir qrupa çoxlu sayda amillər daxil edilmişdi. Bu sosiallaşmanın nə qədər mürəkkəb proses olduğunu göstərir.

Mikro amillər arasında ailə sosiallaşmaya təsir edən amillərdən biri kimi səciyyələndirilir. Ailənin tərbiyə institutu kimi şəxsiyyətin sosiallaşmasının əsas amillərindən biri olması bir mənalı qəbul edilən fikirlərdəndir. Zamandan asılı olaraq ailə məzmunu etibarlı ilə daima dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Buna görədir ki, ailə müxtəlif elmlərin tədqiqat predmeti kimi daima öyrənilir, baş verən hər bir dəyişikliklərin tənzimlənməsi yolları araşdırılır.

Ailədə baş verən dəyişikliklərdən biri də demoqrafik proseslərlə bağlıdır. Demoqrafik proseslərdə dəyişikliklər bütün dövrlərdə olub, lakin XX əsrdən başlayaraq bu dəyişikliklər daha intensiv xarakter daşımağa başlayıb. Müəyyən edilmişdir ki, ailədə baş verən demoqrafik proseslər ailənin həyat fəaliyyətinə təsir edir, ailənin mənəvi-psixoloji iqlimində nəzərəcarpaq dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Nəticədə ailənin tərbiyə funksiyasını yerinə yetirməsində müəyyən çətinliklər meydana gəlir ki, bu da uşaqların sosiallaşmasına öz təsirini göstərir (2, s. 70-79).

Şəxsiyyətin sosiallaşması xüsusən yeniyetməlik dövründə mürəkkəb sosial-psixoloji və fizioloji proseslərlə müşayiət olunur. Pedaqoji ədəbiyyatda yeniyetməlik dövrü mürəkkəb və ziddiyyətli proses kimi xarakterizə edilir. Bu yeniyetmələrin fizioloji sistemində, eləcə də psixikasında baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Buna görədir ki, yeniyetməlik şəxsiyyətin sosiallaşması baxımından həm dinamik, həm də məsuliyyətli və mühüm bir dövr hesab olunur. Bu dövrdə insanın sosial yetkinləşməsi baş verir, əxlaqi sistemin, dünyagörüşünün, "Mən" şüurunun sabitləşməsinə zəmin yaranır, sosial münasibətləri formalaşır, fərdin özünə, insanlara, cəmiyyətə münasibətləri aydınlaşır (3, s.113-117). Məhz bu dövrdə demoqrafik amillərin təsiri daha köklü xarakter daşıyır. Ə.Ə. Əlizadə və H.Ə. Əlizadə bu istiqamətdə fikirlərini belə əsaslandırırırlar: "Ailədə əmələ gələn köklü demoqrafik dəyişikliklər uşağın psixoloji avtoritetində, mənlilik şüurunda, iddia səviyyəsində bilavasitə əks olunur. Müəyyən sözlər, xüsusilə ata, ana, yazıq, yetim və s. onlar üçün özünəməxsus psixosemantik məna kəsb edir. Adi şagirdin diqqətini cəlb etməyən hər hansı bir təsadüfi söz çox vaxt onları asanlıqla sarsıdır" (4, s. 387). Bu istiqamətdə demoqrafik amillərin yeniyetmələrə göstərdiyi təsirlər vaxtında öyrənilməli, onların aradan qaldırılması və neytrallaşdırılması üçün yollar axtarılmalıdır. Aparılan tədqiqatların nəticələri inandırıcı şəkildə göstərir ki, valideynlər təkcə öz qüvvələri ilə ailədə baş verən demoqrafik proseslərin neqativ təsirlərini aradan qaldıra bilmirlər. Yeni nəslin tərbiyəsi baxımından eyni məqsədə malik olduğu üçün, demoqrafik amillərin şagirdlərin sosiallaşmasına neqativ təsirlərinin aradan qaldırılmasında, ilk növbədə, məktəb ailəyə daha məqsədyönlü şəkildə kömək edə bilər. Məktəbin bu imkanları var (2, s. 105-215).

Məlum olduğu kimi, məktəbdə şagirdlərin fəaliyyəti yalnız təlim fəaliyyətinin təşkili ilə məhdudlaşmır, onların həm də sosiallaşması üçün müxtəlif pedaqoji işlər həyata keçirilir. Ailədə baş verən demoqrafik proseslər bu mənada məktəbin həyata keçirdiyi pedaqoji işə öz ne-

qativ təsirini göstərir. Ailədə baş verən demografik proseslərin şagirdlərin sosiallaşmasına neqativ təsirlərinin məktəbdə aradan qaldırılması bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni ailədə baş verən demografik proseslərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması və neytrallaşdırılması yolu ilə məktəb həyata keçirdiyi pedaqoji işlərin səmərəlilik dərəcəsini artırma bilər. Başqa sözlə desək, məktəb bu yolla ailədə baş verən demografik proseslərin neqativ təsirləri nəticəsində şagirdin təlim fəaliyyətində yaranmış mənfi meyllərin qarşısını almış olur. Bu məsələnin bir tərəfidir. Demografik amillər uşağın psixi inkişafına da təsir göstərir. Məktəbdə demografik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması bu istiqamətdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya əhalisinin sayı sürətlə artır. Əhalinin sürətli artımı demografik proseslərin intensivləşməsinin səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilir. Statistik məlumatlardan bu aydın görünür. D.E. Yusifov qeyd edir ki, "hər gün 250 min körpə doğulur – saatda 1040, saniyədə isə 3 körpə. 21 gün ərzində o qədər uşaq doğulur ki, böyük şəhərin əhalisini təşkil edir" (5, s. 96). Bu məsələni daha aydın izah etmək üçün başqa statistik məlumatları diqqəti cəlb edək. "1900-cü ildə dünya əhalisinin sayı 1,6 milyard nəfər idi. 1960-cı ildə isə artıq dünyada 3 milyard adam yaşayırdı, başqa sözlə dünya əhalisinin sayı iki dəfə artmışdı və bunun üçün 60-ildən bir qədər çox vaxt tələb olunmuşdu" (2, s. 7). Əhali artımı ilə bağlı proqnozlar da o qədər optimist deyil. "Gözlənilir ki, 2025-ci ildə bu miqdar 8,467 milyarda çatacaq. Yəni 1960-cü ildə planetdə əhalinin sayına uyğun gələn artım yaxın 35 il ərzində təkrarlanacaq. Əhalinin artımı 3,1 milyard olacaq" (5, s. 86).

Əhalinin sayının belə sürətlə artmasının iqtisadi baxımdan, xüsusən əhalinin ərzaq təminatında müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olacağı haqqında həyəcanla danışılır. Bunun səbəbləri aydındır. Təbii ki, əhalinin sürətli artımı insanların ərzaq təminatında problemləri çoxaldır. Lakin bu, əhali artımının yaratdığı yeganə problem deyil. Əhali artımı digər sahələrə, xüsusən sosial problemlərin, o cümlədən gənc nəslin sosiallaşmasına təsir göstərən digər demografik proseslərin intensivliyini artırır. Bu məsələni izah edək:

Prof. H.Ə. Əlizadə qeyd edir ki, "XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq əhalinin sürətlə artması-özünəməxsus "demografik" partlayışın dünyanın sosial-iqtisadi mənzərəsində köklü dəyişikliklər əmələ gətirdi. Miqrasiya prosesləri yeni vüsət kəsb etdi. Şəhər əhalisinin mütləq çəkisi sürətlə artdı.....Urbanizasiya şəraitində yeni problemlər, o cümlədən ciddi tibbi pedaqoji problemlər meydana çıxdı. Doğum, ölüm, boşanma, təkrar nikah, miqrasiya və s. XX yüzilliyin global problemləri kimi diqqəti cəlb etməyə başladı" (2, s. 7-8). Müəllifin dediyindən aydın görünür ki, əhalinin sürətli artımı insanların həyat-fəaliyyətində mühüm rol oynayan demografik prosesləri aktuallaşdırdı ki, bu proseslər insanların həyat tərzində nəzərəcarpaq dərəcədə yeniliklərə imza atdı. Bu məsələləri Azərbaycan ailələrinin həyat-fəaliyyətində yaranan dəyişikliklər baxımından təhlil edək.

Azərbaycan ailəsinin uzun əsrlər boyu kiçik şəhər və kəndlərdə yaşadığı hamıya bəllidir. Məsələn, Bakı şəhərinin 1857-ci ildə təxminən 10 min əhalisi olub (bax: 2,7-8). Əgər nəzərə alsaq ki, Bakı şəhəri daha böyük yaşayış məskəni olub, onda rayon mərkəzlərində və kəndlərdə daha az sayda əhalinin məskunlaşdığını və yaşadığını deyə bilərik. Az sayda insanların məskunlaşdığı ərazidə özünəməxsus tərbiyəedici mühit mövcud olur. Belə ki, həmin ərazidə icma tərəfindən qəbul edilmiş sosial normalar mövcud olub. İcmanın hər bir üzvi mövcud sosial normaları qoruyub, öz fəaliyyətində onları rəhbər tutub. Maraqlıdır ki, icma üzvləri eyni zamanda sosial normaların hamı tərəfindən qorunmasına nəzarət edib. Bu gənc nəslin sosiallaşmasında mühüm rol oynayıb.

XX əsrə qədər xalqımız öz həyat tərzində mürəkkəb ailə tipinə üstünlük verib. Baba və nənə icmada böyük tərbiyəçi (ağsaqqal) kimi qiymətləndirilənlər, onlar öz həyatları ərzində yeni nəslin tərbiyə təcrübəsini əxz etdikləri üçün bu işi müdrikcəsinə həyata keçiriblər. Mürəkkəb ailədə avtoritar münasibətlər mövcud olub. Kiçik böyüyə sözsüz tabe olub. Bu ailədə oğlanlar babanın, qızlar nənənin yanında böyüyüblər. Ata və ana ailə təsərrüfatı ilə məşğul olublar. Baba və nənə o dövrün sosial təcrübəsini nəvələrə müdrik tərbiyəçilər kimi aşılaya bilmişlər.

Mürəkkəb ailə çoxuşaqlı olması ilə fərqlənirdi. Bu da ailədə özünəməxsus uşaq kollekti-

vinin olması demək idi. Əgər mürəkkəb ailədə bir neçə qardaşın (onların bir həyətdə yaşaması və ümumi təsərrüfata malik olması nəzərdə tutulur) ailəsinin yaşadığını da nəzərə alsaq, burada daha böyük uşaq kollektivinin mövcud olduğunu görə bilərik. Uşaqların sosial təcrübəni böyüklərdən əldə etməklə bəhəm, bir-birlərindən də əxz etdikləri bəllidir. Mürəkkəb ailədə uşaqlar üçün belə bir mühit var idi və bu mühitin üstünlüyü ondan ibarət idi ki, oradakı insanlar eyni dəyərlərə və mədəni səviyyəyə malik idilər. Bildikləri sosial təcrübəni həyat şəraitində bir-birlərinə ötürürdülər.

Əhalinin çoxalması və bunun nəticəsi kimi şəhərlərin böyüməsi miqrasiya proseslərinin intensivliyini artırdı. Kənddən şəhərə köçmək meyli gücləndi. Şəhər həyat tərzini məlumdur ki, kənd həyat tərzindən köklü surətdə fərqlənir. Əgər əvvəllər bu əsasən peşə məşğuliyyəti ilə bağlı idisə, şəhər əhalisinin sayının çoxalması bu fərqləri daha da artırdı. Böyük şəhər öz həyat tərzini daha çıx fərqlənməyə başladı. Şəxsiyyətin sosiallaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün biz diqqəti ilk növbədə, şəhər həyat tərzində ailənin nuklearlaşmasına cəlb edək. Bu ailə mürəkkəb ailədən fərqlənir. Ailənin nuklearlaşması ölkəmizdə keçən əsrin ortalarından başlayaraq çoxalmağa başladı. H. Cavadova haqlı olaraq qeyd edir ki, “Müasir Azərbaycan ailəsi əsasən özündə 2 valideyni, bir və ya iki uşağı birləşdirən ilkin sosial və iqtisadi birlikdir. Belə ailələri nuklear (latınca *nukleis – nüvə* deməkdir) ailə adlandırırlar (6, s. 92). Göründüyü kimi, nuklear ailə ata, ana və uşaqlardan ibarət ailə tipidir. İlk baxışda burada uşağın sosiallaşması baxımından heç bir problem diqqəti cəlb etmir. Lakin əgər valideynlərin hər ikisinin istehsalda işlədiyini və axşam saat 6-7-dən tez evə gəlmədiyini (uşaqlar səhər saat 8-dən günorta ən gec saat 2-yə qədər məktəbdə olurlar) nəzərə alsaq, uşaqların məktəbdən sonra evdə nəzarətsiz qalmalarının ciddi pedaqoji problem olduğunu görə bilərik. Bununla yanaşı, bu ailə tipində baba və nənənin nəvələrlə münasibətləri zəifləməyə başladı. Baba və nənənin ayrı yaşaması əslində onların tərbiyə funksiyasından kənar qalmasını göstərir.

Şəhər həyat tərzində çox uşaq ailədən az uşaq ailəyə keçid baş verdi (2, s. 15-16). Bu amil də mühüm tərbiyə amili kimi dəyərləndiril-

məlidir. Uşaq kollektivinin yoxa çıxması ailədə uşaqların ünsiyyət tələbatının azalmasına səbəb oldu. Çoxuşaq ailələrdə uşaqlar kommunikativ keyfiyyətləri ilə fərqlənirdilərsə, azuşaq ailələrdə uşaqların ünsiyyət tələbatının ödənilməsində çətinliklər yaranırdı. Ümumiyyətlə, az uşaq ailələrdə çoxuşaq ailələrdən fərqlənən özünəməxsus tərbiyə mühiti yaranır (7, s. 6-9).

Azuşaq ailəyə keçid meylini valideynlər adətən sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqələndirirlər. Sosioloqların fikrincə, isə şəhər ailələrində az uşağın olması təkcə sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqəli deyil. Burada Avropa meyllərinin də böyük rol oynadığı müşahidə edilir. Tək uşaq ailələrin sayı günü-gündən artmaqdadır. Tək uşaq kifayətlənən ailələr ümumiyyətlə, uşaq sahibi olmağa çox dəyər verən və uşaq yetisdirmə mövzusunda qayğıları olan ailələrdir. “Bu ailələr uşaqlarının inkişaf impulslarına mane törətməməyə, zehni və psixoloji inkişafını dəstəkləməyə əhəmiyyət verirlər. Bəzi ailələr çoxuşaq ailələrin övladlarına lazımi zaman ayrılmasında qənaətdədir. Yəni, az uşaq sahibi olan valideynlər elə hesab edirlər ki, ailəsində 7-8 uşaq olan valideyn övladına yetərli zaman ayıra bilmir və bu da uşağın gələcək həyata hazırlanmasına (təhsil, iş, karyera) əsaslı dərəcədə təsir edir” (7, s. 6). Halbuki ailədə ünsiyyət tələbatının ödənməməsi və onlara nəzarətin azalması daha ciddi pedaqoji-psixoloji problemdir. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, ailədə uşaqların sayının azalması onların bir-birindən öyrənmə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi və ailədə nəzarətin azalması nəticəsində uşaqların həyatında təcridən küçə (həyat) qruplarının rolu artmağa başlayır. N. Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “yeniyetmələr çox vaxt özünü təsdiq üçün “küçə qruplarına” daxil olur, ünsiyyət tələbatlarını bu yolla ödəməyə çalışırlar” (8, s. 10). Təbii ki, küçə (həyat) qruplarının uşaqların sosiallaşmasına neqativ təsir göstərməsi haqqında bir mənalı fikir yürütmək olmur. Belə qrupların fəaliyyətinə nəzarət olduqda və onlar maraqlar əsasında fəaliyyət göstərdikdə, bu qrupların müsbət təsirləri özünü açıq-aydın göstərir. Amma nəzarət olmadıqda bu qruplarda uşaqların fəaliyyətində təcridən mənfə meyllər yaranır, onlar anti-sosial fəaliyyətləri ilə daha çox yadda qalmağa başlayırlar. Hətta bu qrupların anti-sosial hərəkətləri-

nin qarşısı alınmayanda onlar həddi-buluğa çatmayan cinayətkarlara da çevrilə bilirlər. Bu qruplarda uşaqların sağlamlığının pozulmasına səbəb olan neqativ davranışlar da (siqaret çəkmək, spirtli içkilər qəbul etmək, narkotikdən istifadə və s.) vardır. Belə hallar xüsusən yeniyetmədə özünəhərmət və özünüqiymətləndirmə səviyyəsinin aşağı düşməsi, aqressivlik, münafişəlilik, öz gələcəyinə ümitsizlik kimi xasiyyətlər inkişaf edir. İ.Q. Quliyeva belə hallarda uşaqlara kompleks, pedaqoji-psixoloji-tibbi kömək göstərməyin zəruri olduğunu göstərmiş və onların yollarını araşdırmışdır (9).

Ailədə uşaqların azalması, ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi və evdə uşaqların nəzarətsiz qalma halları uşaqların sosiallaşması baxımından çətin problemlərdən biri kimi meydana çıxır. Lakin, son dövrlərdə boşanmaların sayının artması, belə ailələrdə uşaqların sosiallaşması problemini daha da çətinləşdirir. Boşanma ağır sosial psixoloji hadisədir. Bu hadisədə ata-ana ilə yanaşı uşaqlar da ciddi problemlərlə üzləşirlər, psixoloji travma alırlar. Təbii ki, boşanma prosesinin gedişi zamanı və ondan sonrakı vaxtda uşağın sosiallaşması baxımından daha böyük problemlər yaranır. Ana əgər işləyirsə, uşağın məktəbə gedib-gəlməsi, dərstdən sonra ona nəzarətin təşkil edilməsi daha ciddi problemə çevrilir. Bu ailələrdə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başlayır. Bütün bunlar natamam ailədə uşağın sosiallaşması baxımından yaranmış şəraitin gərginliyini daha da artırır.

Natamam ailə təkcə boşanma prosesi nəticəsində yaranmır. Dünya əhalisinin sürətlə artması xəstəliklərin, qəzaların, bədbəxt hadisələrin sayının artmasına səbəb olmuşdu. Texnikanın inkişafı, fərdi avtomobillərin çoxalması bədbəxt hadisələrin artmasını şərtləndirən amillərdən birinə çevrilmişdi. Ölüm hadisəsi nəticəsində yaranmış natamam ailədə də uşaqların sosiallaşması baxımından eyni problemlər yaşansa da, bu ailələrin boşanma nəticəsində yaranmış natamam ailələrlə müqayisədə yeganə fərqi ailənin mənəvi dəyərlərini itirməməsidir. Bu kifayət qədər ciddi amildir və uşağın sosiallaşması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Natamam ailələrdə uşaq adətən ana ilə qalır. Təbii ki, belə hallarda anaya uşağın tərbiyəsində valideynləri (baba və nənə), o cümlədən

bacı və ya qardaşı kömək edir. Uşağın tərbiyəsində qohum ailələrin köməyə gəlməsi yaxşı haldır, amma bu sistemli şəkildə olduqda müsbət nəticəyə malik olur.

Natamam ailələrin hamısında olmasa da, bir qisimdə ögey ata, ögey ana faktı da özünü göstərir. Ögey ata və ögey ana terminlərinin yaşı kifayət qədər çoxdur. Burada əsas məsələ təkrar nikahın uğurlu və ya uğursuz olmasıdır. Təbii ki, uğurlu olarsa, bu ailənin mənəvi mühitinin yaranmasına və ya bərpa olunmasına şərait yarada bilir. Lakin uğurlu olmadıqda həm ananın, həm də uşağın faciəsinin artmasına gətirib çıxarır. Təbii ki, belə hallarda ailəyə kömək etmək daha da çətinləşir.

Məsələnin mahiyyətini geniş araşdıranda görürük ki, natamam ailədən olan uşaqlar xasiyyətlərinə, davranışına görə yaşdılarından fərqlənirlər. Başqa uşaqlara deyilən sözü, verilən tapşırığı onlar eyni cür qəbul etmirlər. “Bu, əlbəttə, onların ailə problemlərindən, ailənin natamamlığından, iqtisadi çətinliklərindən, mənəvi yükükdən yaranan vəziyyətdir” (10,4-5). Bu təbiidir, onlar tam ailədən olan uşaqlarla müqayisədə daha çox gərginliyə məruz qalırlar. Onların ailə şəraiti, xüsusən sosial təminatları zəif olur. Belə hallarda qohumlar ailənin sosial təminatının yaxşılaşdırılması baxımından ona köməklik göstərirlər. Asılılıq bu ailədən olan uşaqlarda müəyyən mənfi hisslər yaradır, onların məktəb və həyət yoldaşları ilə tez-tez münaqişələri yaranır. Bu onların xasiyyətini dəyişdirir. Təbiətində olduğu kimi inkişaf etməsinə mane olur. Çox vaxt münaqişələrdə onlar özləri günahkar olurlar, bu onların daxilində yaranmış ziddiyyətləri və ailədə formalaşmış emosional-psixoloji mühitlə bağlıdır. Təbii ki, bu uşaqları belə vəziyyətlərdə günahlandırmaq, cəzalandırmaq onlara daha da neqativ təsir göstərə bilər. Ona görə bu uşaqlara daha diqqət və qayğı ilə yanaşılmalıdır. H.T. Cəfəri-Qəmbəri belə vəziyyətdən çıxış yolu kimi, müəllimin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, “bu problemi məqsədyönlü qaydada həll etmək üçün əsas yük müəllimin üzərinə düşür” (10,4-5).

Prof. H.Ə. Əlizadə bildirir ki, natamam ailədən olan uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində digərləri ilə birgə təhsil aldıklarından öz həyatlarının başqa uşaqlardan fərqləndiyini hiss edirlər: “Bu fərqli cəhətlər onların özləri haqqındakı

təsəvvürlərində, mənlilik şüurunun xüsusiyyətlərində əks olunur, lakin müəllim sinifdə sağlam psixoloji mühit yaratdıqda bu fərqi neytrallaşdırır” (1, s. 237).

Demoqrafik təsirlərin yaratdığı mənəvi-psixoloji problemlər sırasında stress və zehni gərginliklər öndə durur. “Stress” və “zehni gərginlik” anlayışları çətin şəraitdə zehni fəaliyyətin xarakteristikası və ya çətin həyati situasiyalar üçün sinonim kimi istifadə olunur. Başqa sözlə, demoqrafik təsirlərlə üzləşdikdə stress reaksiyalarından qaçmaq mümkün deyil. Bu hallarda yaranan stress çıxılmaz vəziyyətdən, problemin həlli yollarının tapılmamasından, özünün başqalarından daha aciz, köməksiz, kimsəsiz, gücsüz və ya imkansız olduğunu anladığı zaman beş verən psixoloji reaksiyalar aiddir. Belə reaksiyaların özü də gücü və müddəti baxımından əhəmiyyətli olan əlverişsiz xarici və daxili təsirlərə səbəb olur.

Stressli vəziyyətdə insanlar fərqli davranırlar. Hər bir insanın eyni stressli şərtlər üçün fərdi reaktiv stereotipləri vardır. Həddindən artıq gərgin vəziyyətdə, emosional sahədə də gərginlik yaranır, zehni proseslərin pozulmasına və bunların əsasında səhv qərarların qəbul edilmə-

sinə, səhv hərəkətlərə yol açır. Bu çətinliklərin yaranmaması üçün məktəb demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin vaxtında aradan qaldırılması üçün hər bir şagirdin ailəsində baş verən demoqrafik prosesləri öyrənməli və onların neqativ təsirini vaxtında müxtəlif pedaqoji yollarla aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Məsələnin belə qoyuluşu müəllim-valideyn əməkdaşlığını aktuallaşdırır. Həm müəllim, həm də valideyn uşaqların sosiallaşması baxımından eyni məqsədə malik olur. Onlar əməkdaşlıq etməklə, həm demoqrafik amillərin neqativ təsirlərini aradan qaldıra bilər, həm də şagirdin daha yaxşı sosiallaşması üçün şərait yarada bilərlər.

Problemin aktuallığı. Məqələdə demoqrafik proseslərin şəxsiyyətin sosiallaşmasında yaratdığı çətinliklərdən danışılır ki, bu da aktual bir məsələdir.

Problemin yeniliyi. Şəhər həyat tərzində nuklear ailələrin çoxalması, ailədə uşaqların sayının azalması, valideynlərin hər ikisinin işləməsi, boşanmaların sayının artması, təkrar nikah və s. kimi demoqrafik proseslər ailədə uşaqların sosiallaşmasında müəyyən çətinliklər yaranır. Müəllif müəllim-valideyn əməkdaşlığını həmin çətinliklərin aradan qaldırılması yolu kimi qiymətləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqələ gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika: Dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, -2013, -368 s.
2. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. -Bakı: Maarif, -1993, -230 s.
3. Qasıмова L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika: Dərslik. -Bakı: Ekoprint, -2021, -612s.
4. Əlizadə Ə. Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri. II hissə. -Bakı, -2008, -527 s.
5. Yusifov D.E. İnsan: təbiət və cəmiyyət. -Bakı: Avropa, -2014, -206 s.
6. Cavadova H.Q. Ailə sosial institut kimi / Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, -2006, -№ 4, -s. 90-97
7. Allahverdiyeva L., Şirəliyeva G. Azuşaqlı və çoxuşaqlı ailələrin tərbiyə imkanları // ARTİ-nin elmi əsərləri, -2018, -№ 4, -s. 6-9
8. Əliyev N.R. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşadlarla qarşılıqlı münasibətlərin rolu: Psixol. ü. fəls. dok. ...dis. avtoref. -Bakı, -2021, -22 s.
9. Quliyeva İ.Q. Fiziki və psixi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ibtidai sinif şagirdlərinin təhsilinə kompleks köməyin təşkili yolları: Ped.ü. fəls. dok.... dis. -Bakı, -2003, -145 s.
10. Cəfəri-Qəmbəri H.T. Məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemi: Ped. ü. fəls dok. ...dis. -Bakı, -2008, -134 s.

E-mail: qurbanova@bk.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,
psixol.ü.fəls.dok. S.H. Əlizadə

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2022.